

HYBNÉ SILY NAŠHO FILOZOFICKÉHO ŽIVŔA V POVOJNOVOM OBDOBÍ

IGOR HRUŠOVSKÝ

Pri viacerých príležitostiach som už písal, ako sa u nás v tridsiatych rokoch formovala vedecká avantgarda, ktorá sa roku 1937 zgrupovala vo Vedeckú syntézu. Jej príslušníci sa usilovali teoreticky i metodologicky integrovať moderné európske ideové prúdy, konkrétne marxistickú dialektiku, štrukturalizmus, objavy hlbkovej a sociálnej psychológie a i. Isteže to bol pokus v mnohom poplatný podmienkam obdobia, no v nejednom ohľade veľmi podnetný pre rozvoj modernej vedy u nás a pre jej zexaktnenie. Myslím, že stojí za to osobitne si všimnúť, že tu šlo o úsilie o vedomú syntézu materialistickej dialektiky so všetkými pozitívnymi prínosmi moderného filozofického scientizmu, ako sa kryštalizoval pôvodne najmä vo Viedenskom krúžku a ako ho utvárali aj ruskí a českí štrukturalisti. Dnešné tak plodné a sľubné úsilie o ďalšie rozvinutie problematiky štruktúry nielen vo filozofii, ale aj v humanitných vedách v mnohom nadväzuje na túto medzivojnovú iniciatívu. Ako povedané, členovia Vedeckej syntézy venovali istú pozornosť aj teoretickým a aplikovaným otázkam hlbínnej a sociálnej psychológie, ktorá dnes veľmi priťahuje pozornosť filozofickej antropológie. O tom všetkom svedčia publikácie príslušníkov Vedeckej syntézy v tridsiatych a štyridsiatych rokoch. Niektoré z týchto starých prác vyšli znovu v reedíciách: zatiaľ okrem mojich teoretických prác (*Kapitoly z teórie vedy*, 1968) opätovne vyšlo dnes už klasické dielo M. Bakoša *Vývin slovenského verša* (1966) a súbor štúdií M. Považana pod názvom *Novými cestami* (1963).

Tieto práce nikdy nepredstierali, že by boli nejakým vzorom ortodoxného marxistického myslenia, hoci ich pôvodcovia si marxistickú filozofiu dychtivo osvojovali, no neboli ani nijakými variantami subjektívneho idealizmu alebo mechanistického materializmu, ako sa im neskoršie vytýkalo.

Domnievali sme sa, azda aj trochu chiliasticky, že porážka fašizmu a víťazstvo socializmu akosi celkom automaticky privedú optimálne podmienky pre skutočne slobodnú a progresívnu vedeckú tvorbu. Ako príklad uvediem niekoľko úryvkov zo svojich vlastných textov, ktoré vyjadrovali presvedčenie celej našej avantgardy. Mysleli sme, že v socialistickej spoločnosti akosi automaticky vyplynú predpoklady pre ideovú superštruktúru, ktorá je síce „jednotná, avšak zároveň bez absolutistických snáh a umožňujúca ďalšie poznatkové výboje v povedomí neuzavretosti nášho vedenia a poznávania“ (Pravda, 5. mája 1945). V tomto tóne som osnoval aj svoj prejav na zjazde umelcov a vedeckých pracovníkov v auguste 1945 v Banskej Bystrici: „Je oprávnená nádej, že koordinovaný a konvergentný vývin jednotlivých vedeckých oblastí bude naďalej vyplývať z vnútorných podmienok vedeckého vývinu a súčasne bude účinne podporovaný celkovým spoločensko-kultúrnym prostredím, nerozrývaným takými rozporami, akých sme boli doteraz svedkami. — V oslobodenej republike sa dobre chápe, že veda síce nie je izolovanou spoločensko-kultúrnou zložkou, no že je na škodu vedeckému vývinu, ak sa obmedzuje sloboda vedeckého bádania. Obmedzovanie a hatenie slobod-

ného vedeckého tvorenia bolo vždy príznakom sociálnej reakcie. Pokroková spoločnosť nepotrebuje vedeckú tvorbu nejakou formou nátlaku dirigovať, pretože vedecký pokrok je najlepšie zaručený, keď sú preň prosto naporúdzi priaznivé spoločenské podmienky“ (Nové slovo 19, 1945 a Sborník z I. zjazdu umelcov a vedeckých pracovníkov, Bratislava 1946). V tomto duchu sa koncipovala aj napr. úvodná stať v prvom ročníku filozofického časopisu Slovenskej akadémie vied Philosophica slovacica (1946): „Skutočná objektívna veda a filozofia vylučuje akýkoľvek dogmatizmus a akékoľvek absolútne kritériá pravdy, akékoľvek tézy o vyčerpávajúcom rozbere a poznaní reálnej skutočnosti. — Určité rozpory a istá náhľadová pluralita sú na ošoh rozvoja poznania, sú plodné v hraniciach, položených poňatím vedeckosti.“

Po mnohých rokoch sa aj dnes opätovne a dôrazne ozývajú hlasy, že vede je cudzí duch „nerozborných“ princípov a dogiem, že skutočne tvorivá filozofia a veda sa vyznačujú historickým zmyslom, že poznanie je nekonečný dialektický proces, v ktorom sa kognitívne vždy dokonalejšie zmocňujeme reálneho diania, jeho súvislostí a zákonitostí. Naši filozofi dnes už vcelku odmietajú absolutizmus v teórii pravdy a dogmatizmus istoty a dobre chápu, že dialektická interakcia teórie s faktovým poznaním a experimentálnou praxou je veľmi zložitým historickým procesom.

Pri rozbere hybných síl nášho filozofického života v povojnovom období predovšetkým si treba všimnúť, že v etapách nástupu a kryštalizácie novej spoločenskej štruktúry veľmi naliehavo sa uplatňujú záujmy nastupujúcej triedy. Konkrétne u nás v pofebruárovom období rozvinul sa ostrý nápor proti nemarxistickým ideológiám, a to vcelku tým schematickejší, čím bol prudší.

Zotrvačné uplatňovanie hľadísk, charakteristických pre etapu boja o politickú moc aj po rokoch, muselo sa prejavovať čoraz zápornejšie. Vynútené služobné a bezprostredne angažované postavenie filozofie a viacerých humanitných disciplín vyžadovalo si rozsiahle organizačné a administratívne zábezpeky, ktoré napokon končili v hypertrofovanom a rutínnom byrokratizme a takmer úplnom ochromení pozitívnej a novátorskej iniciatívy v oficiálne ideologizovaných odboroch.

Rozumie sa, uplatňovanie eminentne politických a ideologických zreteľov muselo vyvolať oslabenie svojbytnosti a špecifičnosti jednotlivých humanitných odborov. Nielen, že sa pripúšťala jedine oficiálne interpretovaná marxistická filozofia a veda, ale veľmi skoro sa marxistické poučky začali vyznávať v absolutizovanej a kanonizovanej podobe, teda proti duchu samého marxizmu. V dôsledku toho filozofická aktivita sa obmedzovala na parafrázovanie základných poučiek dialektického materializmu a ich ilustrovanie a „aplikovanie“. Takto sa tvorivá marxistická veda zvrátila na marxistické „učenie“.

Celé toto nástupné obdobie sa vyznačovalo veľmi imperatívnym a sugestívnym vplyvom zväčšujúcej ideologickej nadstavby (alebo ideovomórného super-ego), až hypnotickým vplyvom niektorých ideologických a hypostazovaných pojmov a hesiel, ich tuhou afektívnou väzbou. Možno povedať, že kolektívny inštinkt, takto charakterizovaný, zreteľne pripomína ovzdušie magickej mentality. Ak sa kedysi v prehistorických časoch magická mentalita prejavovala absenciou triezveho, kritického a objektívneho rozumu, teraz sa vynorila v podmienkach suspendovania diskvalifikovaného rozumu bezprostredne prekonaných dejinných etáp. A ako je známe, kto sa dištancuje od kolektívnej mentality alebo sa snaží uchovať si vlastný, individuálny úsudok, je nevyhnutne stigmatizovaný ako protivník a nepriateľ. Preto magická mentalita implikuje regres osobnosti a depersonalizáciu. Nedávno upozornil napr. aj český filozof L. Tondl, ako v podmienkach takejto mentality vzniká kult hypostazovaných abstraktných entít, ako ideová klíma monopolovej moci evokuje iracionálne, mystické a personifikujúce chápanie týchto entít. Podľa jeho slov monopolná moc má tendenciu operovať s tým, čo možno charakterizovať

ako „magický obraz sveta“, proti kriticizmu stojí fideistická vízia, ktorá má byť hodnotnejšia než hocaká empiria. Ako vidíme, je to istá obdoba scholastickej koncepcie univerzálií v podmienkach totalitnej moci feudalizmu.

Sociálna psychológia už dávno upozornila, že v podmienkach ťažkých spoločenských rozporov a prevratov nielen jednotlivci, ale i celé kolektívy unikajú z reálnej skutočnosti a potom imaginujú a hypotazujú rôzne spásne fikcie alebo deifikujú niektorú osobnosť, najčastejšie politickú. Kolektívne viery práve preto, že nie sú individuálne, pôsobia veľmi reálne a objektívne.

Pravda, to všetko má svoje historické korene. Nesmieme zabúdať, že v podmienkach svetovej historickej krízy v období medzi svetovými vojnami — ako sme nedávno konštatovali — všetko, čo v našej kultúre niečo znamenalo, hlásilo sa k veľkým humanistickým ideám socializmu. Globálna viera a zanietenie za veľké idey však tlmili analytický rozum a kriticizmus. Generácia, ktorá vstupovala do druhej polovice štyridsiatych rokov, mala živo na pamäti zlyhanie buržoázno demokratickej koncepcie, bola potom svedkom krachu nacizmu a mala pred očami výrazný podiel Sovietskeho zväzu na jeho porážke. Nie div, že sa mnohým humanisticky zmýšľajúcim príslušníkom mladšej generácie javil práve stalinizmus ako dedič humanistického odkazu Marxa a Lenina. Gy. Lukács sa vyslovil, že veľa vynikajúcich revolucionárov z dvadsiatych rokov sa neskoršie dostalo do konfliktu s produktami toho, za čo kedysi bojovali, ak sa azda nepremenili na dogmatických byrokratov.

Ako sme povedali; pofebruárové obdobie sa rozvíjalo v znamení hesla straníckosti a prejavovalo sa prudkým náporom proti nepriateľským a reakčným ideológiám a odmietaním tzv. akademickkej a objektívnej vedy. Spomínam si, že i mňa vyzvali na jar 1950 predniesť verejnú sebakritiku; vyšla potom v Kultúrnom živote (1950/14). Uviedol som v nej, že som podliehal buržoáznemu objektivismu a akademizmu (šlo predovšetkým o knižné práce vyšlé zo vojny, napr. o *Teórii vedy* z roku 1941, v ktorej som vraj propagoval popredného ideológa amerického imperializmu, Rudolfa Carnapa) a že som si nedostatočne osvojil stranícku principiálnosť vo vedeckej práci. Krátko po tejto autokritike bol som poverený vypracovaním hlavného referátu na prvú konferenciu slovenských filozofov, ktorá sa konala v jeseni roku 1950. Text referátu vznikol na základe osnovy prijatej v Kultúrnej rade, no keďže nebol schválený, musel som vypracovať druhú verziu, ktorú po ďalších úpravách na základe zaväzujúcich pripomienok som potom na konferencii predniesol. Jednako sa mi vytýkalo, že mnohé otázky vyznievajú v ňom stále ešte objektivisticky. Ideovo-politickej atmosfére doby bol značne poplatný aj môj referát na druhej konferencii slovenských filozofov roku 1954. Prízvukuje sa v ňom už výraznejšie potreba učiť sa u klasikov predovšetkým ich tvorivej metóde a praniejú sa nedostatky vedeckovýskumnej práce na katedrách. Počnúc týmto rokom čoraz častejšie sa ozývajú hlasy, že „marxistický vedec nesmie pragmaticky vychádzať z vytrhnutej aktuality dňa, ale musí skúmať protirečivú podstatu a vývinové tendencie daného javu“ (VIII. valné zhromaždenie SAV roku 1956). Jednako ešte aj neskoršie, a najmä v rokoch 1958—1959 praniejuje sa paušálne „kolísavosť“ tvorivej inteligencie, a to práve zanovitými sektármi a prívržencami dogmatizmu. Vtedy sa totiž zdvihla nová vlna dogmatizmu a znovu sa prísne a výstražne odsudzovala požiadavka tvorivého rozvoja filozofie a vedy.

Atmosféru týchto rokov bolo by možné azda najlepšie vystihnúť opisáním príprav *Kapitol z dejín slovenskej filozofie* (vyšli roku 1957). Bolo potrebné najprv vyriešiť viaceré metodologické problémy dejín filozofie a prebojovať tvorivejši marxistický postoj proti dogmatickým snahám, ktoré sa prejavovali predovšetkým v tom, že sa opierali o niekoľko mechanicky ponímaných všeobecných schém (materializmus-idealizmus, pro-

gres—reakcia, ľud—vykorisťovateľ a pod.), ktoré sa okrem toho chápali abstraktne a nehistoricky. Na koncepciu dejín filozofie raz vplýval akútne dôraz na domáce progresívne tradície v rámci boja protikozmopolitizmu, inokedy zasa výlučne akcentovanie ideí internacionalizmu v rámci boja proti buržoáznemu nacionalizmu. Dogmatici priznávali pokrokovosť iba materializmu, nerozlišovali stránku ideového prínosu a stránku okamžitého spoločenskotriedneho efektu, ďalej vôbec neprizerali na otázku špecifičnosti skúmaného javu, jeho vnútornej protirečivosti, podmienok jeho vzniku a vývinových tendencií, mnohostrannosti funkcie tak pokrokových javov, ako aj reakčných, materialistických i idealistických smerov v dejinách filozofie atď. Boli to veľmi nepríjemné spory, do ktorých ešte aj roku 1959 zasahovali i administratívne opatrenia.

Meno Rudolfa Carnapa aj v druhej polovici päťdesiatych rokov na niektorých dogmatikoch pôsobilo priam alergicky, (najmä na tých, ktorí jeho dielo vôbec nepoznali). Ba dokonca ešte aj roku 1963 boli sme svedkami ošidnej aféry v súvisi s dielom I. Kanta *K večnému mieru*, ktoré práve vyšlo v slovenskom preklade. V boji proti „kolísavcom“ a „revizionistom“ sa hodili hocaké cestičky a prostriedky, len keď boli účinné. Spomínam si, ako sa neraz operovalo hoci aj citátmi, zámerne vytrhnutými z kontextu inkriminovaných publikácií a zborníkov napríklad príslušníkov Vedeckej syntézy.

Tí, ktorých sa zmocnil dogmatický ošial vďatnejšie, žiadali od druhých úplné vyrovnanie sa s vlastnou minulosťou v mene časove vyznávanej absolútnej pravdy. Samozvanými držiteľmi a ochrancami tejto pravdy sa stali, keď sa — ako sa v polovici päťdesiatych rokov vyslovovali — údajne *naplno* vymanili „z biedy“ uplynulých rokov. V polovici šesťdesiatych rokov iní zasa vyslovili potešenie, že sa konečne vymaňujú „z biedy“ (t. j. ovzdušia kanonizovaných absolútnych právd) päťdesiatych rokov; niektorí starší z nich prejavili dokonca radosť nad tým, že môžu už nadväzovať a rozvíjať „bludy“ tridsiatych a štyridsiatych rokov. Isteže stále je potrebné voporadúvať sa s minulosťou, no istý pokrok javí sa nepochybne v tom, že sa dnes už takmer všeobecne uznáva, že každý absolutizmus, fanatizmus a intolerancia je len na prekážku ideovému a spoločenskému progresu práve tak, ako na druhej strane nihilizmus a nezodpovednosť.

Po trpkých skúsenostiach päťdesiatych rokov treba sa všemožne usilovať o rehabilitáciu myšlienkového kriticismu a ideovej tvorivosti. Pred totálnou existenčnou kapituláciou predsa len v značnej miere chráni pokiaľ možno najkomplexnejšie poznanie dejinotvorných síl a dialektický prístup k dejinám spoločnosti, kultúry a myslenia.